

TÜRK BİLİMCİ ABUBEKİR AHMEDCAN DIVAY

H.B. Paksoy, D. Phil.

Carlık Rusyasının baskenti St. Petersburgdaki Genelkurmay Başkanlığı bünyesinde bir "Asya Bölümü"nü çalışmalarını sürdürmekte idi. Bu bölümde görevlendirilen subayların (askeri eğitim ve yeteneklerine ek olarak) Asya dilleri, müzik ve edebiyatlarını iyi bilmeleri öngörülmüştü. Asya'ya yapılacak işgalci Rus askeri hareketlerinde görevlendirilen ordu komutanlarına, danışmanlık etmeleri için "doğu bilimleri" uzmanları atanıyordu. Bu danışmanların çoğunluğu carlık Rusyası üniversitelerinde ve carlık bilimler akademisinde görev yapan unlu doğu bilimleri profesörleri idi. Carlık genelkurmay Asya bölümünün subayları, bu sivil danışmanlarla birlikte görev yapmaktaydılar. Ruslar, bu düzeni İngilizlerin büyük ölçüde geliştirdiğini biliyor ve örnek alıyorlardı.[1]

Doğu bilimleri profesörlerinin Alman, Fransız, Litvanya vb. asıllı olmaları ve bir çoğunun doktoralarını, eğitim ve öğrenimlerini Rusya dışında yapmış olmaları bir engel olarak görülüyordu. Carlık bilimler akademisinin tam anlamıyla uluslararası bir düzende çalışmakta olması, aslen Alman bilim adamlarınca kurulmuş olması ve Doğu Bilimleri "zeminde geniş ölçüde yayınlar yapması Rus subaylarının daha iyi seviyede yetişmesine yardımcı oluyordu.

Carlık Rusyasında doğu bilimleri eğitimi üç basamak olarak yürütülmekteydi Carlık bilimler akademisi ve St. Petersburg üniversitesi en üst düzeyi oluşturmaktaydı. Moskova, Kazan ve Orenburgdaki "Orta Basamak okulları" gümrük vergiler devlet memurlarının yetisttirilmesi için açılmıştı. Moskovadaki Lazarev enstitüsü ilkadımda Ermeni gençlerinin eğitilmesi için kurulmuş olup, sonraları carlık hükümeti tarafından bu orta basamak okullarının çoğaltılması sırasında örnek olarak tutulmuştu. Gürcü ve diğer kökenli öğrencilerin alınması ile genişletilen Lazarev enstitüsü, orta basamaktaki devlet memurlarının çoğunluğunu yetisttiriyordu. [2]

Son basamağı ise, "dilmac okulları" oluşturuyordu. Asyanın nüfusunun ezici ağırlığının Türk kökenli olması dolayısıyla, bu dilmaclık okullarına öncelikle Türk kökenli öğrenciler alınmaktaydı. Bu dilmaclık okulları carlık Rusyasının 16-17ci yüzyıllarda yururluğe konulan genişleme politikası sonucu, ilk olarak işgal ettiği İdil-Yayık (Volga-Ural) ve Turgay suları arasındaki bölgede yaşayan Tatar, Kazak ve Baskurt gençlerini hedef alıyordu.

Diğer Türk ağızlarını kolaylıkla anlayan ve konuşan bu gençlere Üçüncü Basamak okullarında Rusça öğretilmekteydi. Belki de bir Rus'un Türkçe konuşmasını öğrenmesinden daha kolay olarak Rusça konuşmasını öğrenebilen bu gençler, eğitimleri tamamlandıktan sonra, doğup-büyüdükleri bölgelerden uzaklarda görev yapmaya gönderilmekteydiler. Böylelikle bu gençler doğudaki Türk toplumlarında Ruslara oranla çok daha iyi duygularla karşılanmakta ve Carlık Rusyasının doğuya doğru genişlemesine (belki de bilmeden) büyük ölçüde katkıda bulunmaktaydılar.

Türklük bilimleri konusunda çok değerli araştırmalar yapan ve eserler veren Abubekir Ahmetcan Divay bir Baskurt idi. Bugün için, özel hayatıyla ilgili bilgilerimiz sınırlıdır. 19 Aralık 1855'te Orenburg'da doğmuş, Kazaklar arasında büyüştü. Orenburg'daki Nepliyev Askeri Akademisinin Asya Bölümünde, sonra da Dilmaclık ve Doğu Bilimleri Bölümünde okudu. Kayıtlara göre, sınıf arkadaşlarının çoğunluğu Kazak gençleri idi.

Divay, 21 yaşında (1876-1877) yukarıda adı geçen okulu bitirerek Carlık hükümet memuru olarak Türkistan Askeri Valiliği emrine atandı. (1865'te Taskent ve 1883-84'te de Göktepe Türkmenleri üzerinde Rus askeri hakimiyetinin ve işgal hükümetinin askeri valilik yolu ile kurulduğunu anmsayalım). Evliya Ata (Rusca kaynaklarda Auile-Atinsk olarak anılır) askeri bölgesinde Güvenlik müfettişi olarak göreve başladı. Sonra, Sarı-Derya Genel Valiliği

dilmaçlığına ve Özel Görevler Bölümüne aktarıldı. Bu görevler Divay'a bozkırlarda büyük ölçüde gezi olanakları sağladı. Kazak, Kırgız ve Özbekler arasında dolasmaya başladı. Kaynaklara göre [3] Divay, 1883 yılında bozkır Türkleri tarihi ile ilgili kaynak, belge ve elyazmalarına ilgi göstermeye başladı. İçinde gezdiği bölgelerde okuma-yazma bilen Kırgız, Kazak, Karakalpak ve diğer boylardan destanlar, şiirler, bilmeceler ve samani dualar topluyordu. 1884 yılında Sari-Deya Genel Valisi olan N. I. Grodekov, Kazak, Kırgız toprakları ve yasalarını toplayarak kitap halinde yayınlamak kararını almıştı. Divay da bu konularda bilgi toplamak için görevlendirildi. Grodekov'un dizisi "Kırgız'ın Karakırgızı Syr-Dar'inskoy Oblastı" (Taskent, 1889) cilt I ile yayınlanmaya başladı. Bu kitap üzerinde çalışırken, Divay kendi adına da yayınlamak için araştırmalara başladı. Divay, topladıklarını "Sbornik materialov dlia statistiki Syr Dar'inskoy Oblastı" dergisinin 1891-1897, 1901, 1904, 1905 ve 1907 yıllarında çıkan sayılarında bastırdı.

Bunlar Divay'ın yayınlanan yegane yazıları değildi. "Zapiski Vostochnogo otdeleniia Russkogo arkheologicheskogo obschestva" nin 1896 yıllığında Türk destanları ve bulduğu kaynaklar üzerine bir gözlemi basılmıştı. Bu tarihten sonra Divay, Türkçü bilimleri üzerine diğer bilimsel dergilerde yayınlarını sürdürdü. "Okrains," "Sredniaia Aziia," "Izvestiia Obschestva arkheologii istorii i etnografii," "Izvestiia Turkestanskogo otdela Russkogo geograficheskogo obschestva," "Zapiski Russkogo geograficheskogo obschestva" bunlardan bildiklerimizdir.

1906 yılında Divay, Taskent'deki "Tatar" okulu müdürlüğüne atandı. (O yıllara kadar, Ruslar, Türk boylarına ---Osmanlılar dışındakilere--- Tatar; bozkırlarda yaşayanlara da "Kırgız" adını vermekteydiler). Bununla birlikte, "Turkistanskii sbornik statei i sochninenii otnosiashchikhsia k Srednei Azii 1878-1887" e katkıda bulundu. Kaynaklara göre [4], Divay'ın yazıları bu adı geçen dizinin 566, 567, 568 ve 569 ciltlerinde basıldı.

1915 yılında, Divay'ın Türkçü bilimlerine verdiği emeklerin 25ci yılı kutlandı. Bu kutlamaya "Zhivaya Starina" [5] dergisi özel bir sayı çıkararak katıldı. Radloff, Bartold, Katanov [6] gibi tanınmış doğu ve Türkçü bilimcileri Divay'ın yazı ve araştırmaları üzerine tanıtıcı bildirimler yzıldılar, birlikte yaptıkları çalışmalar üzerine anılarını aktardılar.

Divay, 1918 de Taskentte kurulan Orta Asya üniversitesinde Kazak Soybilim dersleri vermeye başladı. Bu üniversite içinde acılan Türkistan Doğu Bilimleri Enstitüsünde Kırgız Dil ve Soybilim Kursusuna atandı. Önce "Bağımsız Okutman," sonra da Kursu profesörü oldu. 1922 ilkbaharında Türkistan Cumhuriyeti, Narkompros (Milli Eğitim Komiserliği) Kırgız Bilimsel Araştırmaları Komisyonunun başına geçerek bir araştırma gezisi yönetti. Bu araştırma gezisinde toplanan sekiz bin sayfalık temel bilgileri bir yıl içinde Divay bizzat derledi ve açıklayıcı notlarla yayına hazırladı. Aynı yıl, milli dil öğretiminde reform özel komisyonunun üyeliğini yapıyordu.

Divay'ın Türkçü bilimlerine verdiği emekleri 1923 yılında gene kutlandı. 1933 yılında olduğu hakkında verilen bilgi dışında, yasamının son on yılını nasıl geçirdiğini bilmiyoruz. Bununla birlikte, Z. V. Togan, Divay ile 1913 yılında Taskent'te tanışmış ve yaptığı konuşmaların bir bölümünü yayınlamıştır. [7] Ek olarak, Zhivaya Starina'da V. A. Gordlevskii, Divay ile ilgili olarak sunulan yazması: "Divay'ın (Divay'ın Rus kaynaklarında yazılışı) çok ovulması gerekli tutumlarının basında, "Turkistanskaia vedomost" gazetesinde yayınlanan yazıları tekrar bastırması ve kaybolmalarının bu yoldan onüne geçmesidir."

Divay'ın "çok ovulması gerekli tutumları" bununla bitmemektedir. Bozkırda topladığı Türk destanlarını, örneğin Cora Batır'ı, yayınlarken Divay carlık Rusyasında yururlukte olan sansür kanunlarını göz önünde tutmak zorunda idi. Bu sansür kanunları Carlık Rusyasında önemli bir yer tutmakta olup, üç bölümde özet olarak incelenebilir:

- 1. I. Petro, 1722de Carlık Rusyası tabiiyetinde olanlara uygulanacak sansür kurallarını yururluge koymaya çalışmıştı. İlk sansür kanunu 1804 de I. Alexander zamanında

yayınlandı. Bu kanunları, 1826 ile 1828 arasında I. Nicholas çok ağırlaştırdı. Anca, bu kanunlar o derece ağırlaşmıştı ki, uygulanmaları olanak dışı idi. Dolayısıyla, 1828'den itibaren geçirilip yeniden basılan bu kanunlar, çarlık devrinin sonuna kadar geçerli kaldı.[8]

- 2. Çarlık orduları 19. yüzyılın başında Kafkasları işgal ettikten sonra, bu bölge için özel sansür kanunlarının çıkarılması öngörüldü. III. Alexander devrinde (1881-1894) Rus olmayanlar için uygulanan sansür, Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırmayı hedef almıştı. Dolayısıyla, Rusluk ve Hıristiyanlığa aykırı yayınları önlemek niteliklerini de taşıyordu. Kafkas bölgesi de Tiflisteki "Viceroy" (çar naibi) tarafından, Rus kanunları örnek olarak yönetilmekteydi. [9]
- 3. Daha önce bugünkü adı ile Kazakistan'ı işgal eden Çarlık orduları, 1865-1884 arasında bozkırların güneyine de girmiş, Taskent merkez olmak üzere bir askeri valilik kurmuşlardı. Bu Genel Askeri Valiliğin bu süre içinde bölgede gerekli gördüğü kanunları günlük emir olarak çıkarmakta olduğu anlaşılmaktadır. (Ek araştırma yapılması gereklidir). Dolayısıyla Türkistan Askeri Bölgesinde yaşamakta, ana yurdu Türkistan olan yerli halk "yabancı" olarak anılmakta ve işlem görmekte; dolayısıyla sansür kanunları da bu kapsama girmekte idi.

Bu durum göz önünde tutularak Divay'ın içinde bulunduğu güçlükler kolaylıkla anlaşılacaktır. Cora Batır destanı, Rusların Kazan'a saldırısını, Tatarların Cora Batır onculuğunda karşı koymalarını, Rusların 1552 yılında Kazan'ı işgal edisi ve Cora Batır'ın bu olay sırasında ölümünü dile getirir. [10] Destana adını veren Cora Batır'ın tarihi bir kişi olabileceği diğer kaynaklardan da anlaşılmaktadır. [11] Elimizdeki bilgilere göre Divay, Cora Batır destanını ilk olarak kâğıda aktarıp bastıran Türk bilimcidir. Destanın sonunu şöyle bağlar: Cora Batır'ın daha sonra ne yaptığını bilmiyoruz. Soylandığına göre, Kazan'a döndü. Şimdi biz de dünyayı sarsarak geçip-giden, günü gelmeden göcen bu yigit batırların ruhu için yakaralım. Tanrım, yaptıkları yerin toprağı onlara ağır gelmesin. Bunu söyledikten sonra ağzımızı kapatıyoruz. Sayın okurlarımız, eğer anlattıklarımızda bir özurlu yer bulursanız, özürümüzü bagışlayın. Biz insan'ız ve insanlar ara-sıra yanlışlar yaparlar. [12]

Divay, Cora Batır'dan başka en az üç tarihi Türk ana [13] destanını (Alpamis, İdige Batır, Kambar Batır) da ozanlardan toplayarak kâğıda aktarmış, basılmalarını sağlamıştır. Diğer niteliklerine ek olarak,, Türk boylarının tarihi benlik, töre ve geleneklerini içinde bulunduran en güçlü ve temel belge olmaları bakımından Türk destanlarının önemi büyüktür. [14]

Diğer emekleri bir yana birkilacak olsa bile, Divay'ın bütün güçlüklerle göğüs gerecek Türk destanlarını kaybolmaktan kurtarmak amacı ile yaptığı çalışmalar, onu büyük bir Türk bilimci olarak anmamızı gerektirir. Divay'ın yaptığı çalışmaların tarihi önemi, II. dünya savaşı sonrası Türk destanlarının basına gelen olaylarca bir defa daha vurgulanmış, Türk destanlarının tamamının vakit geçirmeden yayınlanmalarının gereğini gene ortaya koymuştur. [15]

Kısacası, Balasagunlu Yusuf'un 900 yıl önce Kutadgu Bilig'de yazdıkları Divay için de geçerlidir: Dikkat edilirse, herkes üzerine birşey giyer; fakat akıllı ve bilgili insan hil'at ile değil, aslına değerlidir. [16]

KAYNAKLAR:

- 1. Charles Marvin, The Russian Advance Towards India: Conversations with Skobelev, Ignatieff and other Distinguished Russian Generals and Statesman, on the Central Asian Question (London, 1882)
- 2. Çarlık Rusyasındaki Doğu Bilimleri üzerine eğitim yapan kuruluşlar için bak: Richard Frye, "Oriental Studies in Russia" Wayne S. Vucinich, ED., Russia and Asia: Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples (Stanford, 1972).

- 3. Abubekir Ahmedjan Divay uzerine yazilanlarin basinda gelen kaynak: Kazakhskaiia naraodnaia poezia: Iz obraztsvo sobrannykh i zapidsannykh A. A. Divayevm (Alma-Ata, 1964)
- 4. M. Ghabdullin ve Sydykov, Kazak Halkinin Batirlik Jiri (Alma-Ata, 1972)
- 5. Zhivaia Starina No. 3 Taskent, 1916.
- 6. Radloff Alman dogumlu olup, doktorasinin Almanyada yaptiktan sonra carlik hizmetine girmisti. Bartold, Alman asilli bir aileden idi. Egitimi carlik Rusyasinda yapmisti. Katanov ise, Togan'a gore Sagay Turklerindedir. Bak, Z. V. Togan, Hatiralar (Istanbul, 1969)
- 7. Z. V. Togan, Bugunku Turkili (Istanbul, 1981) S. 556-557.
- 8. Carlik Rusyasindaki sansur kanunlari icin bak: M.T. Choldin, A Fence Around the Empire: Censorship of Western Ideas under the tars (Durham, 1985).
- 9. Bu donemde Rus olmayanlara uygulanan sansur kanunlari icin bak: H. Ston-Watson, The Russian Empire, 1801-1917 (Oxford, 1967).
- 10. Bak H. B. Paksoy, "Chora Batir: A Tatar Admonition to Future Generations." Studies in Comparative Communism Vol. XIX, Nos. 3 & 4, Autumn/Winter 1986. Pp. 253-265. Turkiyede yayinlanmis olan Cora Batirlar dizini de bu bildiride yer almaktadır.
- 11. Jaroslav Pelenski, Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology, 1488-1560 (The Hague-Paris, 1974).
- 12. A. A. Divay, Cora Batir (Taskent, 1895).
- 13. "Ana Destan" deyimi aciklamasi icin, bkz: H. B. Paksoy, "Dastan" Modern Encyclopedia of Religions in Russia and Soviet Union [MERRSU] (Academic International Press, 1995) Vol. VI. Pp. 222-231.
- 14. H. B. Paksoy, "Central Asia's New Dastans." Central Asian Survey Vol. 6, N. 1, 1987, Pp. 75-92.
- 15. Bkz. not 13 ve icindeki kaynaklar; H. B. Paksoy, ALPAMYSH: Central Asian Identity Under Russian Rule (Hartford, Connecticut: AACAR, 1989). Association for the Advancement of Central Asian Research Monograph Series.
- 16. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig. R.R. Arat ceviri. Cilt II. Ikinci Baski. (TTK, 1974) S. 32, 299. ikili.